

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ



دانشگاه قم

دانشکده الهیات و معارف اسلامی

پایان نامه دوره کارشناسی ارشد فقه و مبانی حقوق اسلامی

عنوان:

بررسی فقهی - حقوقی حقوق خانواده

در رساله حقوق امام سجاد علیه السلام

کتابخانه اساتید بزرگوار
فقه و حقوق اسلامی

۱۳۸۷ / ۲ / ۲۵

استاد راهنما:

دکتر سید محمد جواد وزیری فرد

استاد مشاور:

دکتر سید یوسف علوی وثوقی

نگارنده:

ایمان ضیاء جلدی

پاییز ۱۳۸۶

۱۰۱۴۱۰



تاریخ: ۲۵ / ۱۱ / ۸۶

شماره: ۱۶۱۹۴

پیوست:

بیت

« صورت جلسه دفاع از پایان نامه کارشناسی ارشد »

با تأییدات خداوند متعال و با استعانت از حضرت ولی عصر «عجل الله تعالی فرجه الشریف»

جلسه دفاعیه پایان نامه آقای: ایمان ضیاء جلدی

رشته: فقه و مبانی حقوق اسلامی

تمت عنوان: بررسی فقهی مقوقی مقوق خانواده در رساله امام سجاد (ع)

با حضور هیأت داوران در محل دانشگاه قم در تاریخ ۲۵ / ۱۱ / ۸۶ تشکیل گردید.

در این جلسه، پایان نامه با موفقیت مورد دفاع قرار گرفت و نامبرده نمره با عدد ۱۸/۵

با حروف **بسیار خوب**

با درجه: عالی بسیار خوب خوب قابل قبول دریافت نمود.

نام و نام خانوادگی	سمت	مرتبه علمی	امضاء
سید محمد جواد وزیری فرد	استاد راهنما	استادیار	
سید یوسف علوی وثوقی	استاد مشاور	استادیار	
سید مسن عابدیان	استاد ناظر	استادیار	
علیرضا ابراهیمی	استاد ناظر	مربی	
عسکر دیرباز	نماینده کمیته تمصیلات تکمیلی	استادیار	

رئیس امور آموزش و تمصیلات تکمیلی
نام و امضاء:

معاون آموزشی و پژوهشی دانشکده

نام و امضاء:

نشانی:

قم، جاده قدیم اصفهان،

دانشگاه قم

کد پستی: ۳۷۱۶۱۴۶۶۱۱

تلفن: ۲۸۵۳۳۱۱

دورنویس:

معاونت آموزشی ۲۸۵۵۶۸۴

معاونت اداری ۲۸۵۵۶۸۶

معاونت دانشجویی ۲۸۵۵۶۸۸

تقدیر و تشکر

﴿من لم يشكر المخلوق لم يشكر الخالق﴾

از همه بزرگوارانی که در تهیه این رساله با بردباری و بذل عنایت مرا یاری رساندند، به خصوص از مساعدت و راهنمایی‌های بی‌شائبه استاد محترم راهنما جناب آقای دکتر سید محمد جواد وزیری فرد و همچنین استاد مشاور گرانقدر جناب آقای دکتر سید یوسف علوی وثوقی و تمامی اساتید محترمی که از فیض حضور و کلامشان بی‌نصیب نبوده‌ام، کمال قدردانی و سپاس را دارم.

از خداوند متعال توفیق روزافزون تمامی این عزیزان را خواستارم.

تقديم به:

پدر و مادرم، الگوی صبر و شکیبایی

و

همسر مهربانم

چکیده :

رساله‌ی حاضر تحت عنوان «بررسی فقهی - حقوقی حقوق خانواده در رساله‌ی حقوق امام سجاد علیه السلام» به بررسی نحوه‌ی تنظیم روابط افراد مختلف خانواده در رساله‌ی حقوق از دو منظر فقهی و حقوقی پرداخته است. البته ملاک اصلی در این بررسی، فقه امامیه و حقوق موضوعه‌ی ایران بوده است. در این پایان‌نامه، حقوق افراد مختلف خانواده از دیدگاه امام سجاد (علیه السلام) با شیوه‌ای خاص که همان تبیین مسائل فقهی، حقوقی با صیغه اخلاقی می‌باشد؛ تشریح می‌شود. در این پایان‌نامه بر این نکته تأکید شده است که این شیوه خاص می‌تواند مبنای عمل فقها و حقوقدانان اسلامی در این زمینه قرار گیرد. معرفی و تأکید بیشتر بر جنبه حرمت شرعی رذائل اخلاقی توسط فقها و الزامی کردن قواعد اخلاقی با ضمانت اجراهای حقوقی و کیفری توسط قانونگذار اسلامی و تشریح این قوانین توسط حقوقدانان، به عنوان راهکارهایی مناسب در جهت نزدیکی بین فقه و اخلاق، معرفی شده‌اند. در تبیین حقوق زوجین تأکید بر مسأله حسن معاشرت، از دیگر موضوعات رساله حقوق است که در این پایان‌نامه مورد بررسی دقیق قرار گرفته است مسأله تربیت اسلامی فرزندان، مهمترین وظیفه والدین در رساله حقوق، قلمداد شده است؛ که در این پایان‌نامه در بررسی حق فرزندان، این مسأله نسبت به سایر حقوق فرزندان، مورد بررسی بیشتر قرار گرفته است. حقوق والدین و برادر هم، به عنوان یکی از مهمترین مصادیق ارحام، با همان شیوه خاص امام سجاد علیه السلام مورد بررسی فقهی و حقوقی قرار گرفته است. در بخش نتایج هم، بر این نکته تأکید شده است که توجه به شیوه بیان حقوق افراد خانواده در رساله حقوق، می‌تواند منشأ تحولات بزرگ اجتماعی و فرهنگی در جامعه اسلامی گردد.

کلید واژه‌ها: حق، تکلیف، رساله‌ی حقوق، حسن معاشرت، حقوق پدر، حقوق مادر، حقوق زوجین، حقوق ارحام.

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱	مقدمه
۳	فصل اول: کلیات
۵	مبحث اول: طرح تحقیق
۵	۱. بیان مسأله تحقیق
۶	۲. اهداف تحقیق
۶	۳. اهمیت تحقیق
۶	۴. سؤالات تحقیق
۷	۵. فرضیات تحقیق
۷	۶. پیشینه تحقیق
۸	۷. روش تحقیق
۹	مبحث دوم: تعاریف و مفاهیم
۹	گفتار اول: تعریف حق از دو دیدگاه
۱۱	گفتار دوم: حقوق فطری و موضوعه
۱۶	گفتار سوم: حقوق خانواده
۱۷	گفتار چهارم: رساله حقوق امام سجاد(ع)
۱۷	۱. معرفی رساله حقوق امام سجاد(ع)
۱۸	۲. بررسی سندی رساله حقوق امام سجاد(ع)
۲۵	فصل دوم: رابطه فقه و حقوق با اخلاق
۲۷	مبحث اول: ضرورت طرح این بحث
۲۹	مبحث دوم: تقسیم بندی رساله حقوق
۳۰	گفتار اول: بخش فقهی و حقوقی رساله حقوق
۳۴	گفتار دوم: بخش اخلاقی رساله حقوق
۳۹	مبحث سوم: رابطه فقه و اخلاق
۳۹	گفتار اول: تعریف علم اخلاق
۴۱	گفتار دوم: اخلاق و فقه امامیه
۴۲	گفتار سوم: شباهت های فقه و اخلاق
۴۳	گفتار چهارم: تفاوت های فقه و اخلاق
۴۴	گفتار پنجم: رخصت های فقهی

۴۸	گفتار ششم: الزامی کردن قواعد اخلاقی
۵۰	۱. سیاست تربیت تدریجی
۵۵	مبحث چهارم: رابطه حقوق موضوعه و اخلاق
۵۶	گفتار اول: اخلاق و حقوق موضوعه
۶۲	گفتار دوم: اخلاق و قانون مدنی ایران
۶۳	گفتار سوم: اخلاق و قانون کیفری ایران
۶۵	گفتار چهارم: رابطه اخلاق و حقوق در خانواده
۶۹	فصل سوم: حقوق زوجین
۷۱	مبحث اول: بررسی نظریه تساوی حقوق مرد و زن
۷۵	مبحث دوم: حقوق مختصه زوج
۷۶	گفتار اول: عدم خروج از منزل بدون اذن شوهر
۸۰	گفتار دوم: تمکین
۸۶	مبحث سوم: حقوق مختصه زوجه
۸۷	گفتار اول: نفقه
۸۸	الف) دلایل فقهی در مورد نفقه
۸۹	ب) شرایط وجوب نفقه
۹۰	ج) اجزاء و موضوعات فقه
۹۶	د) ویژگیها و مزایای نفقه زوجه
۹۸	گفتار دوم: مهریه
۱۰۰	گفتار سوم: حق بیتوته
۱۰۴	مبحث چهارم: حقوق و تکالیف مشترک زوجین
۱۰۵	گفتار اول: حسن معاشرت و معاضدت
۱۰۹	گفتار دوم: مسکن مشترک
۱۱۱	گفتار سوم: وفاداری
۱۱۳	فصل چهارم: حق فرزندان
۱۱۵	مبحث اول: حقوق فرزندان قبل از تولد
۱۱۶	گفتار اول: انتخاب همسر نیک
۱۱۷	گفتار دوم: حق حیات
۱۲۳	مبحث دوم: حقوق فرزند بعد از تولد
۱۲۴	گفتار اول: حقوق نوزاد
۱۲۵	گفتار دوم: تغذیه فرزند

۱۲۷	گفتار سوم: حضانت فرزند
۱۳۲	گفتار چهارم: حق ملاقات
۱۳۴	گفتار پنجم: نفقه فرزند
۱۳۶	گفتار ششم: تربیت اسلامی فرزند
۱۳۸	۱. تعلیم صحیح فرزند
۱۴۱	۲. رفتار صحیح با فرزند
۱۴۳	۳. ابراز محبت به فرزند
۱۴۵	۴. رعایت عدالت بین فرزندان
۱۴۶	۵. تنبیه فرزند
۱۴۸	۶. دوست یابی فرزند
۱۴۹	۷. فراهم کردن زمینه های ازدواج
۱۵۱	۸. تربیت اسلامی در رسائل فقهی
۱۵۴	۹. وظیفه تربیت در حقوق موضوعه

۱۵۷	فصل پنجم: حق پدر، مادر و برادر
۱۵۸	مبحث اول: حقوق والدین
۱۵۹	گفتار اول: حقوق والدین در قرآن کریم
۱۵۹	۱. لزوم اطاعت از والدین
۱۶۵	۲. مرز اطاعت از والدین
۱۶۷	گفتار دوم: حقوق والدین در روایات
۱۶۷	۱. حق مادر
۱۶۹	۲. حق پدر
۱۷۲	۳. عاق والدین و پیشگیری از آن
۱۷۶	گفتار سوم: حقوق والدین در فقه
۱۷۶	۱. وجوب اطاعت از والدین و حرمت عقوق
۱۸۰	۲. مصادیق اطاعت از والدین
۱۸۵	۳. قضای نماز و روزه والدین
۱۸۷	۴. مرز اطاعت از والدین
۱۸۹	گفتار چهارم: حقوق والدین در حقوق موضوعه
۱۹۱	مبحث دوم: حقوق سایر اقرباء
۱۹۳	گفتار اول: صله رحم در قرآن کریم
۱۹۳	۱. صله رحم در لغت
۱۹۴	۲. تأکید بر صله رحم

۱۹۸	۳. مرز صله رحم
۲۰۳	گفتار دوم: صله رحم در روایات
۲۰۶	گفتار سوم: صله رحم در متون فقهی
۲۰۶	۱. وجوب صله رحم
۲۰۹	۲. کیفیت تحقق صله رحم
۲۱۳	۳. مصادیق صله رحم ابواب فقهی
۲۱۹	گفتار چهارم: انفاق به اقرباء در فقه و حقوق موضوعه

۲۲۳	ضمائم
۲۲۳	۱. استفتائات درباره صله رحم
۲۲۵	۲. مسائل متفرقه

۲۲۷	نتایج
۲۳۰	فهرست منابع و مآخذ
	چکیده انگلیسی

مقدمه

رساله حاضر با عنوان «بررسی فقهی - حقوقی حقوق خانواده در رساله حقوق امام سجاد(ع)» درصدد بیان ابعاد مختلف کلام مبارک امام سجاد(ع) در مورد حقوق خانواده است. در همین آغاز سخن باید عاجزانه اعتراف و اقرار نمایم که هر چه بیشتر در کلام ایشان غور کردم و خواستم که بیشتر نسبت به مطالب ایشان در مورد حقوق مختلف افراد خانواده، مطلب بنویسم؛ ناتوان تر شدم؛ و به عمق کلام نورانی آن حضرت بیشتر پی بردم؛ و فی الواقع، بیانات آن حضرت را در مورد حق زوجین و والدین و فرزند و برادر، دریایی بی پایان یافتم که نمی توان برای آن عمقی و حدی قائل شد؛ لذا در حد توان و بضاعت علمی خویش، به بررسی این موضوع پرداختم.

رساله حاضر شامل پنج فصل است. فصل اول آن مربوط به کلیات مطالب است. فصل دوم آن به بررسی رابطه اخلاق با فقه و حقوق می پردازد؛ و در فصل سوم آن حقوق زوجین در رساله حقوق امام سجاد(ع) بررسی شده است. فصل چهارم این رساله به بررسی حقوق فرزند اختصاص داده شده است؛ و در فصل پنجم هم حقوق والدین و سایر ارحام مورد بررسی قرار گرفته است. در پایان رساله هم نتایج تحقیق و ضمائم آن مطرح شده است.

امید است که با مطرح کردن بخشی از رساله حقوق امام سجاد(ع) دریچه ای به روی دانش پژوهان و اندیشمندان اسلامی گشوده شده باشد؛ که بتوانند از آن دریچه افق

جدیدی را در این باره شاهد باشند، و به بررسی ابعاد بیشتر این موضوع و موضوعات و حقوق دیگر مطرح شده در رساله حقوق پردازند؛ و فی الواقع راه برای شناخت بیشتر و عمیق‌تر این رساله شریفه هموار شده باشد. به جرات می‌توان گفت که هر حقی از حقوق مطرح شده در این رساله شریفه می‌تواند موضوع یک رساله قرار گیرد. چرا که حقیر با این بررسی علمی، عملاً دریافتم که هر چه هم نسبت به شناخت و معرفی ابعاد مختلف کلام معصومین (ع) کار شود، باز هم جای کار و بررسی بیشتر دارد؛ و هیچ وقت این راه، به روی فضلا و محققین حوزه و دانشگاه بسته نخواهد شد.

فصل اول:

کلیات

در مبحث اول این فصل، سعی شده است به بررسی و بیان مسأله تحقیق و اهداف و اهمیت و سؤالات و فرضیات و پیشینه و روش تحقیق پرداخته شود. مبحث دوم هم به تعریف اجزای عنوان تحقیق اختصاص داده شده است.

در گفتار پایانی هم سعی شده است که رساله حقوق امام سجاد(ع) تا اندازه‌ای معرفی شود؛ و به بررسی سندی این رساله پرداخته شود؛ تا بر همگان روشن شود که مبنای کار ما، کلامی صحیح و معتبر از ناحیه امام معصوم(ع) بوده است؛ و ما با اطمینان کامل می‌توانیم بگوییم که رساله شریفه حقوق رساله‌ای معتبر و مهم می‌باشد.

مبحث اول:

طرح تحقیق

۱. بیان مسأله تحقیق

یکی از ادله اربعه که در استنباط احکام فقهی مورد استناد قرار می‌گیرد؛ سنت می‌باشد؛ و یکی از ارکان سنت، قول معصوم(ع) است. در میان احادیثی که از ائمه اطهار(ع) صادر شده است؛ برخی بیشتر مورد استفاده فقها در طول تاریخ فقه، قرار گرفته‌اند؛ ولی برخی از آن‌ها کمتر مورد تدقیق و بررسی فقهی قرار گرفته‌اند. رساله حقوق امام سجاد(ع) یکی از این منابع حدیثی است که به آن کمتر پرداخته شده است؛ و با توجه به اینکه این رساله شریفه صبغه اخلاقی زیادی دارد؛ بررسی فقهی و حقوقی آن توسط فقها و حقوقدانان، می‌تواند تحول بزرگی را در عرصه‌های علمی و اجتماعی بوجود آورد؛ و در این میان خانواده که اجتماع کوچکی از افراد انسانی است؛ و نحوه تنظیم ارتباط میان افراد این اجتماع همیشه مورد توجه فقها و حقوقدانان بوده است؛ اما کلام نورانی امام سجاد(ع) در مورد حقوق افراد مختلف خانواده و نحوه تنظیم ارتباط این افراد با هم، کمتر مورد توجه قرار گرفته است؛ و ضرورت طرح این مسأله از دیدگاه امام سجاد(ع) حقیر را به بررسی فقهی - حقوقی حقوق خانواده از این منظر واداشت. در این رساله دیدگاه‌های فقها و حقوقدانان با نظر مبارک امام سجاد(ع) مقایسه و در برخی مواضع، تطبیق داده شده است؛ تا معلوم شود که در فقه و حقوق موضوعه ما تا چه

اندازه، مسائل مطروحه در رساله حقوق مورد توجه قرار گرفته است؛ و یا تا چه اندازه بین مسائل مطروحه در فقه و حقوق موضوعه ما و کلام مبارک امام سجاد(ع) درباره حقوق خانواده هماهنگی و سنخیت وجود دارد.

۲. اهداف تحقیق

در این رساله، سعی شده است که با بررسی و مطالعه نظریات فقها و حقوقدانان در مورد حقوق خانواده و همچنین بررسی آیات و روایات مرتبط با این موضوع، میزان هماهنگی و انطباق آن نظریات با نظرات امام سجاد(ع) در مورد حقوق خانواده مشخص گردد.

۳. اهمیت تحقیق

پرداختن به این موضوع، به شناخت بهتر و عمیق‌تر از افکار و آراء امام سجاد(ع) در مورد نحوه تنظیم روابط افراد خانواده منجر می‌شود؛ و این شناخت و معرفت می‌تواند در تحول و تغییر افکار و آراء فقها و حقوقدانان اسلامی در جهت اصلاح بیشتر جامعه اسلامی در این راستا بسیار مؤثر باشد.

۴. سوالات تحقیق

۱. در رساله حقوق امام سجاد(ع) مسأله حقوق خانواده و چگونگی تنظیم روابط افراد خانواده چگونه و با چه شیوه‌ای تبیین شده است؟
۲. حقوق و تکالیفی که امام سجاد(ع) برای افراد خانواده بیان می‌دارند؛ و آنها را با شیوه‌ای خاص تبیین می‌نمایند تا چه اندازه در کتب فقهی و آراء فقهاء و قوانین مدونه ایران اسلامی مورد تدقیق و بررسی با همان شیوه خاص امام سجاد(ع) قرار گرفته‌اند؟

۵. فرضیه‌های تحقیق

۱. اگر نحوه نگرش فقها در تنظیم آراء فقهی و نظریات جدید فقهی و حقوقدانان و قانونگذاران در پیشنهاد و تصویب قوانین موضوعه بر طبق نظر و دیدگاه امام سجاد(ع) در مورد نحوه تنظیم روابط افراد خانواده، جهت یابد؛ منشأ صدور فتاوی و احکام فقهی و قوانین موضوعه مرتبط با مسائل اخلاقی در مورد حقوق خانواده خواهد شد.

۲. توجه عمیق و دقیق به حقوق افراد مختلف خانواده در رساله حقوق امام سجاد(ع) از طرف فقها و حقوقدانان می‌تواند به این نظر منتهی شود که بسیاری از موازین اخلاقی و تربیتی اسلام باید زیربنا و مبنای تدوین آراء فقهی و حقوقی قرار گیرد، تا ریشه بسیاری از معضلات اجتماعی و بزهکاریها و جرائم فردی و اجتماعی شناخته شده و از بین برود؛ چرا که جامعه سالم را خانواده‌های سالم بوجود می‌آورند.

۶. پیشینه موضوع

در طول تاریخ اسلام به مسأله بررسی فقهی - حقوقی رساله حقوق امام سجاد(ع) پرداخته نشده است. حقیر هر چه تفحص نمودم به هیچ کتاب یا رساله‌ای در این مورد برخورد نکردم؛ تا چه رسد به بررسی فقهی - حقوقی حقوق خانواده در رساله حقوق امام سجاد(ع)، و فقط می‌توان گفت که شرواحی به فارسی و عربی بر این رساله شریفه نوشته شده است؛ مثل شرح رساله حقوق به عربی اثر جناب حسن سیدعلی قپانچی، و کتاب «سیری در رساله حقوق امام سجاد(ع)» اثر آیه‌الله یثربی که فی‌الواقع، شرح فارسی این رساله شریفه است؛ بنابراین طرح این موضوع، با توجه به عدم بررسی فقهی این رساله توسط فقها و عدم بررسی حقوقی این رساله توسط حقوقدانان، در طول تاریخ، بسیار ضروری به نظر می‌رسید؛ و حقیر به همین جهت به انجام این تحقیق با این عنوان پرداختم.

۷. روش تحقیق

روش تحقیق در این رساله، روش کتابخانه‌ای می‌باشد. برای تدوین این رساله، به کتابخانه‌های مختلف رجوع شده؛ و کتب و مقالات زیادی مطالعه شده است؛ و بعد مطالب مورد نیاز فیش‌برداری شده است؛ سپس مطالب یادداشت شده به صورت منظم و مرتبط با هم، دسته‌بندی گردیده است؛ و با یافتن پاسخ برای سوالات تحقیق و اثبات یا رد فرضیه‌ها، رساله تدوین گردیده است.

موضوع این تحقیق، «تطبیقی» و یا «میان رشته‌ای» می‌باشد؛ چرا که به مسأله حقوق خانواده در رساله حقوق امام سجاد(ع) از ۲ منظر فقهی و حقوقی پرداخته شده است؛ و منابع مورد استفاده در این رساله، بیشتر فقهی و حقوقی و در برخی موارد، مثل فصل دوم این رساله، که در آن مسأله رابطه «فقه و حقوق با اخلاق» بررسی شده است؛ از آنجا که در کتاب‌های فقهی-حقوقی کمتر به این مسأله پرداخته شده است؛ از مقالات فقهی-حقوقی در این رابطه بیشتر استفاده شده است؛ و فی الواقع یکی از مشکلات عمده حقیر در تدوین این رساله همین مطلب بوده است. به امید روزی که فقها و حقوقدانان در راستای کلام مبارک امام سجاد(ع) در کتاب‌های فقهی و حقوقی خویش به طور مفصل به بیان این مسأله مهم پردازند.

مبحث دوم: تعاریف و مفاهیم

گفتار اول: تعریف حق از دو دیدگاه

رساله مورد بحث به رساله حقوق معروف است. حقوق جمع حق است؛ و برای آن معانی مختلفی ذکر شده است؛ که برخی از آن‌ها عبارتند از:

۱- ثابت در نفس الامر و هر آنچه که در اقع یقیناً ثبوت دارد یا بعداً ثبوت پیدا می‌کند.^۱ مثل این که می‌گوییم: خدا حق است؛ قیامت حق است.

۲- درست بودن خبر و صحیح بودن حکم و مطابقت آن با واقع، چنانچه گفته می‌شود:^۲ این خبر یا این حکم حق است.

۳- درستی، مشروعیت، معقولیت و هر آنچه مطابق با مقتضای حکمت است؛ اعم از آنکه موضوع آن یک فعل باشد؛ یا یک قول و اظهار نظر؛ یا یک وضعیت اجتماعی و مانند آن^۳؛ مانند دفاع از مظلوم، قیام علیه ظلم و امثال آن.

۴- امتیاز یا نصیبی که برای کسی در نظر گرفته شده است؛ و دیگران موظف به رعایت آن هستند.^۴

۱ - علی اکبر دهخدا، لغت نامه (تهران: انتشارات دانشگاه تهران (موسسه لغت نامه دهخدا)، [بی‌جا]: ۱۳۴۳)، ج ۲۶، ص ۷۳۷.

۲ - همان، ص ۷۳۸.

۳ - همان.

۴ - محمدجعفر جعفری لنگرودی، ترمینولوژی حقوق (بی‌جا: انتشارات کتابخانه ابن سینا، ۱۳۴۶)، ص ۲۲۲.

۵- سلسله مقرراتی که در یک دوره خاصی بر یک جامعه حکومت می‌کند.^۱
از میان این معانی متعدد، مراد از حق در این رساله شریفه حق به معنای چهارم است.
در یک تقسیم‌بندی دیگر، حق در اصطلاح به دو معنای حقیقی و اعتباری به کار
می‌رود.

الف. معنای حقیقی: حق در این معنا بدون فرض و اعتبار و قرار داد، ثبوت و تحقق
دارد. در این معنای از حق، واقع و آن چیزی که هست مورد توجه قرار گرفته است.^۲
ب: معنای اعتباری: تحقق و ثبوت این معنا به اعتبار و وضع و قرارداد است؛ و حق
در این معنا چیزی جز اعتبار و قرارداد نیست. در این معنای حق، توجه به ارزش و آن
چیزی است که باید باشد؛ اعم از اینکه فعلاً موجود باشد یا نباشد.^۳

آنچه در اینجا مورد نظر است حقوق اعتباری است؛ که براساس وضع و قرارداد برای
افراد، ثابت می‌گردد؛ و آن شخص که حق بر عهده اوست؛ مکلف خواهد بود. پس هر
کجا حقی برای شخصی ثابت باشد حتماً تکلیفی را بر عهده دیگری به همراه داد. کسی
که به نفع او حقوقی بر عهده دیگران اعتبار شده است؛ معمولاً دیگران هم حقوقی به
عهده او دارند؛ پس حق و تکلیف بین افراد متبادل و متلازم است. فقط خداوند است که
حق بدون تکلیف در مورد او قابل قبول است؛ چون او بر بندگان خود حقوقی دارد؛ ولی
در مقابل مکلف به انجام کاری که مامور به انجام آن باشد نیست. امیرالمومنین علی(ع)
در این باره فرمودند: « لا یجری لاحد الاجری علیه و لا یجری علیه الاجری له و لو
کان لاحد ان یجری له و لا یجری علیه، لکان ذلک خالصاً لله سبحانه؛ هیچ حقی برای
کسی ثابت نمی‌شود؛ مگر اینکه متقابلاً وظیفه‌ای بر دوش او گذاشته می‌شود؛ و هیچ
وظیفه‌ای بر دوش کسی ثابت نمی‌شود؛ مگر اینکه متقابلاً حقی برای او ثابت می‌گردد؛ و

۱ - همان، ص ۲۳۲.

۲ - حسینعلی منتظری، رساله حقوق (قم: ارغوان دانش، چاپ پنجم: ۱۳۸۵)، ص ۱۱.

۳ - همان.

۴ - نهج البلاغه، تحقیق: الشیخ محمد عبده (بیروت: دارالمعرفه، [بی تا])، ج ۲، ص ۱۹۸، خطبه ۲۱۶.